Voorwoord

Als 10-jarig jongetje ging ik vaak op bezoek bij mijn grootouders aan vaders kant in het slaperige dorpje Kwaremont, op een boogscheut van de oude textielstad Ronse. In hun huis naast het kerkje was de tijd nogal blijven stilstaan. In de periode tussen de twee wereldoorlogen was het een winkeltje geweest zoals ieder dorp er toen wel eentje rijk was. Men verkocht er voedingswaren en huishoudmiddelen. De winkel was na de oorlog dan wel opgedoekt, maar sindsdien was er nauwelijks iets aan gemoderniseerd. De typische Vlaamse koterij met een achterkeuken en een werkhuis, de koer en het kolenhok waren intact gebleven. Drie generaties hadden dit huis bewoond en dat was er aan te merken. Opruimen of zaken weggooien lag niet zo in de aard. Het kwam er dus op neer dat de spullen die in onbruik waren geraakt in dat kolenhok of op zolder belandden. Misschien konden ze in de toekomst nog wel hun dienst bewijzen… Op zolder was het gewicht van deze voorouderlijke nalatenschap dermate groot geworden dat het plafond in één van de slaapkamers vervaarlijk begon door te hangen en dreigde te bezwijken. Deze plaats oefende toen een sterke aantrekkingskracht op mij uit. Toen ik eindelijk de toelating kreeg om de ruimte te exploreren sprong mij bij het openduwen van het stoffige zolderluik een schelpvormig voorwerp met een gekruiste grille in het oog dat op de hanebalken stond te zieltogen. Eens beneden wist bompa, want zo noemde ik die man, mij te vertellen dat dit de luidspreker was van de eerste radio die het dorp ooit gekend had. Het was een houten bak met wat lampen erin die in de jaren dertig vuur had gevat. De radio was quasi onherstelbaar en móest dus wel weggegooid worden. Ook de bakelieten luidspreker in art-deco stijl had toen schade opgelopen aan het binnenwerk, maar blijkbaar had men geoordeeld dat het ooit nog wel eens de moeite zou lonen om het ding te herstellen. Die ooit was er blijkbaar nooit gekomen. In de loop van de jaren dertig werden de *"haut parleur"* vrijwel altijd samen met het radiogedeelte in een kast gemonteerd. Later opzoekwerk leerde mij dat de speaker, een *"ideal blue spot"* (Blaupunkt), van Duitse makelij was en uit ongeveer 1930 stamde[1]. In deze anekdote ligt waarschijnlijk mijn fascinatie voor het medium radio besloten. Het feit dat in de periode tussen de twee wereldoorlogen muziek en gesproken woord uit dergelijke vormgegeven toestellen schalde heeft mij sindsdien nooit meer losgelaten. De radio was in het interbellum nog een jonge uitvinding, maar dat wist ik toen nog niet. De *"ideal blue*

[1] PERRE R., Bakelite. The material of a thousand uses., Cadre/Snoeck-Ducaju & Zoon NV, 1996, p. 29

spot" was het startsein van een verzameling en op vele zoektochten botste ik wel eens op een Belgische radio van vóór de Tweede Wereldoorlog. In het beste geval was de herkomst en de fabrikant bekend, maar meestal kon men enkel uitmaken of het al dan niet om een Belgisch product ging. Ettelijke jaren later lag de keuze om aan de Gentse universiteit een onderzoek te wijden aan de Belgische radio-industrie dan ook voor de hand.

Het schrijven van een geschiedenis over de Belgische omroep en radio-elektrische nijverheid in het interbellum is geen gemakkelijke taak geweest. Ik was nochtans een gewaarschuwd man, want velen die geïnteresseerd zijn in deze materie benadrukten dat het bronnenmateriaal met betrekking tot de industrie nauwelijks te vinden was. Toch besloot ik de uitdaging aan te gaan.

Het opdiepen van omkaderende informatie over de omroep en de economische ontwikkelingen schiep weinig problemen. Over deze onderwerpen bestaat immers al een waslijst aan publicaties. Hoewel het geenszins de bedoeling was om tot nieuwe inzichten te komen m.b.t. het fenomeen omroep komt dit thema toch aan bod. Ze vormt, naast algemene duiding over de economie in de jaren '20 en '30, het noodzakelijke kader om de ontwikkeling van de radio-elektrische nijverheid in België te kunnen plaatsen én begrijpen. Diepgaande analyses over de relatie tussen omroep en politiek tijdens het interbellum - een zeer complexe problematiek - moet de lezer dan ook niet verwachten. Het is overigens een terrein waar het lopende onderzoek nog vrij beperkt is en waar absoluut nog kan én moet op voortgebouwd worden. De nadruk in deze scriptie ligt hoofdzakelijk op de sociaal en economische geschiedenis van respectievelijk omroep en industrie.

Over de radio-elektrische industrie was tot dusver nauwelijks iets gepubliceerd. Het feit dat vrijwel alle bedrijven die toen operatief waren inmiddels opgedoekt zijn en de personen die het hebben meebeleefd het al geruime tijd niet meer kunnen navertellen heeft het onderzoek sterk bemoeilijkt. Archiefmateriaal is er bovendien nauwelijks. Mocht het er al geweest zijn dan zou het weinig perspectieven geboden hebben zonder het bestaan van een algemene impressie en beschrijving. Dit aspect vormt nu net de hoofdbrok van deze licentiaatscriptie.

Nauwelijks archieven en publicaties... Er restte enkel nog een groot aantal tijdschriften waarin het opsporen van informatie over deze toen nog jong industriële sector maar sporadisch aan bod kwam. Daarnaast heeft men nog beschikking over overheidspublicaties, maar ook zij bevatten slechts schaarse informatie. Zo werd in het Belgisch Staatsblad de nieuw gestichte en ontbonden bedrijven niet altijd onder het trefwoord radio geplaatst. In veel gevallen werden de bedrijven gewoon alfabetisch geordend. Het bleek dan ook onmo-

gelijk om álle bedrijven in kaart te brengen. Desalniettemin konden talloze belangrijke producenten, invoerders en handelaars worden opgespoord.

De vele tijdschriften schonken dan weer vooral aandacht aan technische kwesties en zelfs in gespecialiseerde uitgaven was het zoeken naar spelden in de spreekwoordelijke hooiberg. Vooral voor de jaren twintig - de fase van het amateurisme - was de situatie vrij problematisch. Voor de jaren dertig was de bronnensituatie iets rooskleuriger. Deze vaststellingen hoeven niet te verwonderen dat het doorworstelen van vele meters papier uitermate tijdrovend was en de geoogste informatie eerder fragmentarisch en schaars. Bovendien sprak men in de tijdschriften over een mij totaal onbekende wereld, wat de interpretatie van de gegevens niet bepaald makkelijk maakte.

Ondanks de moeilijkheden ben ik erin geslaagd om een algemeen beeld op te hangen van de radio-elektrische nijverheid in het interbellum. De speurtocht heeft geresulteerd in een lijvig werk doorspekt met beschouwingen, commentaren, bedenkingen en kritieken van tijdsgenoten die geprojecteerd worden tegen de achtergrond van de sociale en economische ontwikkelingen in de bewogen jaren tussen de twee wereldoorlogen. De scriptie telt 11 hoofdstukken waarin de ontwikkelingen grosso modo chronologisch worden gepresenteerd: Afbakening van het onderzoeksveld, De geboorte en ontwikkeling van de draadloze telegrafie, De omroep en radio-elektrische nijverheid in de jaren twintig, Chronologisch overzicht van de voornaamste radio-elektrische bedrijven in de jaren twintig, Omroep en radio-elektrische nijverheid in de jaren dertig, Radiodistributie en chronologisch overzicht van de voornaamste radiodistributiebedrijven, Televisie en haar eerste toepassingen, Maatschappelijke impact van het medium radio, Algemene conclusie en Bibliografie.

Dankbetuigingen gaan uit naar Prof. Dr. Eric Vanhautte, die mij de toelating gaf om dit proefschrift te schrijven, en de vele liefhebbers van oude radiotoestellen en gerelateerde media zoals Bruno Brasseur (radiomuseum Olen), Thierry Magis, Roger Florus, Rudi Sillen (Retro Radio Vlaanderen) en Karel Verstringe (S.B.R. Museum) die mij tips gaven of informatie ter beschikking stelden.

Hoofdstuk 1:

Afbakening van het onderzoeksveld, probleemstelling en methodiek

1. Probleemstelling

Vóór de Eerste Wereldoorlog waren de voorwaarden voor de Belgische geboorte van de radio-omroep al aanwezig na experimenten te Brussel. In 1914 verzorgde België - als eerste Europese natie - een radioconcert vanuit het koninklijk paleis te Laken. Tijdens de oorlog werd de *Télégraphie Sans Fil* (T.S.F.) ten dienste gesteld van de krijgsverrichtingen. Kort nadien werd het principe vooral gebruikt voor communicatie over lange afstand (land en zee). Daarnaast wilden veteranen uit de oorlog in private kring verder experimenteren met zenders en ontvangers. De telegrafie-industrie zag dan ook kansen om het medium te commercialiseren.

De opkomst en de bloeiperiode van de radio als massamedium situeert zich in het interbellum (1919-1939). In België kwam dit iets later tot stand dan in de andere Europese landen tengevolge van een zwaar beschadigd productieapparaat. De *"take-off"* van omroep en industrie situeert zich in de vroege jaren twintig. In deze periode werden in de Westerse wereld de eerste radiostations opgericht en ontvangers gecommercialiseerd. Radio-omroep was vrijwel overal een initiatief van radio-elektrische bedrijven. Pas in 1922 werd de Société Belge Radio-électrique opgericht die een jaar later het eerste radiostation uit de grond stampte. De S.B.R. was ook betrokken bij de uitbouw van een radiotelegrafisch net. In 1926 was radiotelegrafische communicatie met de Belgische kolonie Congo een feit. In het zog van deze onderneming zouden in de loop van de jaren twintig, maar vooral de jaren dertig een groot aantal ondernemingen het levenslicht zien.

De Belgische Radio-industrie is nauwelijks beschreven, wat grotendeels te wijten is aan de weinig rooskleurige bronnensituatie. Amateurs en verzamelaars beweren evenwel daarmee bezig te zijn. Echter, in de meeste gevallen is het onderzoek weinig systematisch opgevat en niet geprojecteerd tegen de sociale, politieke en economische achtergrond van het interbellum. Waarom dan opteren voor de combinatie van radio-industrie en omroep? Beide aspecten kunnen niet los van elkaar beschouwd worden. Omroep, uitbreiding van het radiotelegrafisch verkeer en de productie van radio-elektrisch materiaal bewerkstelligden

namelijk het ontstaan van een nieuwe industrie. De *Société Belge Radio-électrique*, de grootste Belgische onderneming uit het interbellum, schreef: *"Radiodiffusion d'une part, accroissement du traffic télégraphique d'autre part, ont eu pour conséquence une demande considérable de matériel radio-éléctrique, demande qui a entraîné la création d'une industrie nouvelle"* (Bulletin mensuel de la Sociéte Belge Radio-électrique, 1927).

Deze scriptie poogt een antwoord te vinden op de vragen: waar, wanneer, waarom en onder welke omstandigheden kwam de radio-industrie en omroep in België tot ontluiking en bloei? Alle ontwikkelingen in de Belgische radio-industrie tussen 1919 en de vooravond van de Tweede Wereldoorlog worden geprojecteerd tegen de maatschappelijke, sociale, economische en politieke achtergrond van het interbellum in België. Bovendien wordt de rol van deze kleine natie inzake uitzendingen, telegrafisch verkeer en radioproductie wat betreft de binnen- en buitenlandse markt gesitueerd ten opzichte van de andere Europese landen zoals Nederland, Frankrijk, Engeland, Duitsland, én de Verenigde Staten van Amerika.

Daarnaast wordt ook aandacht geschonken aan het medium in opmars: televisie, de logische doorontwikkeling van de radiotechniek. In de jaren dertig werd vrijwel overal in de Westerse wereld met dit nieuwe medium geëxperimenteerd. Reeds in 1936 werden in Groot-Brittannië de eerste publieke uitzendingen verzorgd. Welke rol speelde België - de overheid, ingenieurs, de radio-elektrische nijverheid - in deze evolutie? Er waren alleszins plannen, de techniek maakte het mogelijk en er werd een zendmast voorzien op het nieuwe N.I.R.-gebouw te Elsene. Desondanks dienden de Belgen te wachten tot 1953 om het kijkkastje in huis te halen.

De vraagstelling is veelzijdig, daar het om een complexe evolutie gaat. Waarom was net de koninklijke familie betrokken bij de geboorte van de eerste radio-uitzendingen en wat waren haar doelstellingen en ambities met het nieuwe medium? Het koningshuis had natuurlijk grote belangstelling in lange-afstandscommunicatie met Congo en was samen met de Brusselse "haute-finance" betrokken bij de oprichting van de Sociéte Belge Radio-électrique in 1922. Hoe stelde de overheid zich op tegenover radio-omroep en industrie? Welke bedrijven lagen aan de grondslag bij de uitbouw van de radio-elektrische nijverheid en wat waren de doelstellingen en de strategieën?

Belangrijk is de verhouding tussen omroep en industrie. Immers, om de verkoop van ontvangers rendabel te maken moesten er radiostations aanwezig zijn. In het tweetalige België schiep dit heel wat problemen. Radio was in de pioniersjaren grotendeels een Franstalige en elitaire aangelegenheid. De Vlamingen streden dan ook voor Nederlandstalige

uitzendingen. Deze radiostrijd werd reeds door PUTSEYS J., *"Een verkenning van het massamedium radio in België. 1900-1933*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, K.U.L, 1984, afdoende onderzocht. Kennis van deze materie is onontbeerlijk, de radio-industrie bekleedt er immers een voorname rol in.

De eerste radiobezitters in de jaren twintig waren gegoede burgers en stonden bekend als radioamateurs die zich organiseerden in diverse clubs en verenigingen. Wie waren deze radioamateurs en wat waren de doelstellingen en bezigheden van de verenigingen? Met welke aspecten van de radio hielden ze zich in hun vrije tijd bezig? Hoeveel clubs telde het land en vormden deze netwerken onderlinge uitwisseling? Het belang van deze mensen mag niet onderschat worden. In de beginjaren waren radio's nog vrij gecompliceerd, duur en niet echt gebruiksvriendelijk. De amateurs wierpen zich op als vorsers: ze behandelden zend- en ontvangstproblemen, ontwierpen en bouwden eigen radio's, bewerkstelligden de verspreiding en vulgarisatie van het medium en speelden een cruciale rol bij de oprichting van particuliere stations. Radioproducenten hadden er dus alle baat bij om in te spelen op de zelfbouwers. In die vroege jaren was de aankoop van een fabriekstoestel voor velen onbereikbaar. Daarom richtte men zich ook op de kleinere beurzen door het aanbieden van éénlampers, zelfbouwpakketten en kristalontvangers die men kon beluisteren met een koptelefoon.

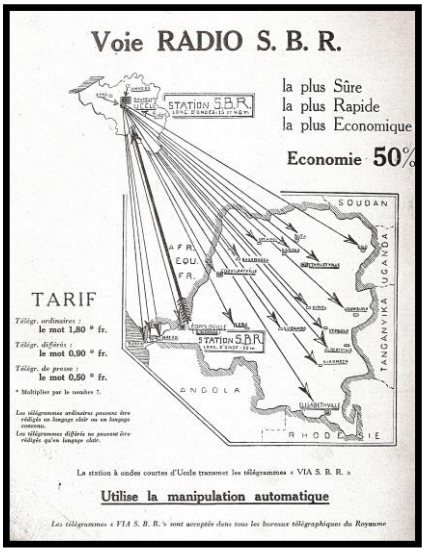

Boven: radiotelegrafische verbindingen met de Belgische kolonie Kongo. (Radio-S.B.R., 1930)

Reeds in 1922 ging de *Sociéte Belge Radio-électrique* (S.B.R.), de eerste belangrijke producent van omroepontvangers van start. Vanaf 23 november 1923 verzorgde de onderneming Franstalige radio-uitzendingen via de zender Radio Bruxelles, die een jaar later werd omgedoopt tot Radio-Belgique[2]. Wie waren de oprichters van deze onderneming, waarom werd ze opgericht, wat waren haar doelstellingen en hoe ontwikkelde dit bedrijf zich? De S.B.R. was bedoeld als een volledig Belgische onderneming: Belgisch kapitaal, Belgisch personeel en Belgische producten. Men produceerde niet alleen ontvangers, maar was tevens betrokken bij de uitbouw van een (inter)nationaal radionet voor tele-

[2] Pas in 1929 werd een Nederlandstalige tegenhanger opgericht: de N.V. Radio. Daarnaast waren ook al enkele particuliere stations in de ether.

grafieverkeer en communicatie met de Belgische kolonie. Het is dan ook van belang om na te gaan hoe dit radionet werkte en uitgebouwd werd. Het bestuur slaagde erin om tijdens het interbellum iedere vorm van buitenlandse inmenging - ondanks de vele overnamepogingen van Philips - af te weren. De vraag hoe men daar in slaagde is dus cruciaal. Radio-Belgique verwaarloosde de Nederlandstalige luisteraars volkomen. Nochtans bood het nog onontgonnen Vlaanderen veel commerciële perspectieven. Waarom ging de S.B.R. niet over tot uitzendingen in beide landstalen? Hoe kon dit privé-station overleven zonder noemenswaardige steun?

Boven: de S.B.R.-fabriek in de jaren dertig. Modern, volledig Belgisch (bestuur, producten, kapitaal).Fotocollage Willy Kessels

In 1920 waren er nauwelijks 26 toestellen geregistreerd. In de loop van de jaren twintig kende de radio een langzame verspreiding. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog overschreed men de kaap van 1 miljoen toestellen. Wanneer kan men van een doorbraak en popularisering gewagen?

Om de evolutie en de doorbraak van het medium tijdens het interbellum te schetsen moet men de jaarlijkse aangroei en geografische verspreiding van radiotoestellen en radiostations, de luisterdichtheid, de elektrificatie van steden en gemeenten, het aantal nieuwe bedrijven en faillissementen (nationale producenten, toeleveringsbedrijven, in- en uitvoerders buitenlandse fabrieken en filialen), evolutie van prijzen, invoer, uitvoer en heruitvoer in ogenschouw nemen. Men moet zich ook de vraag stellen hoe de radio-elektrische nijverheid in de jaren twintig en dertig was georganiseerd. Wat was de verhouding tussen zelfbouw en fabrieksmodellen en hoe evolueerde het productieproces? Tot 1927-1928 wisten de nationale fabrikanten de binnenlandse markt te voorzien van radiotoestellen. De uitvoer was zeer beperkt en de concurrentie van buitenlandse producenten werd zeer hevig. Aan wat was dit te wijten?

In de literatuur worden de jaren dertig vaak aangeduid als de *"radio-days"*. En inderdaad, vanaf het begin der dertiger jaren zou het aantal radiotoestellen dat een weg naar de huiskamers vond expansief toenemen. Ook het aantal radioproducenten, handelaars en vertegenwoordigers nam aanzienlijk toe. Als men de economische curve in ogenschouw neemt is dit vreemd te noemen. Vanaf 1930 zette zich een wereldwijde, structurele crisis

door die gepaard ging met verminderde koopkracht, werkloosheid en toenemend protectionisme (devaluatie, deflatie, contingenteringen, verhoogde invoerrechten). Ondanks de economische malaise hield de radio-elektrische nijverheid zich, in vergelijking met andere industriële sectoren, staande. De Belgische auto-industrie (o.m. Minerva) daarentegen werd van de kaart geveegd.

Boven: de radio-industrie als crisisbestrijdingsmiddel. In de jaren dertig konden radio's per dag, per week, per maand of per jaar worden afbetaald.

(S.B.R-Radio)

De jaarlijkse aangroei van radiotoestellen kende tijdens de crisisjaren vrijwel een constant niveau, maar wat was het aandeel van de Belgische producten hierin? In het buitenland werd een politiek gevoerd die de consument aanspoorde om enkel nationale producten te kopen zodat in combinatie met protectionistische maatregelen de markt werd afgeschermd van de buitenlandse concurrentie. Was dit in België ook het geval? Zo ja, kocht de Belg dan Belgisch?

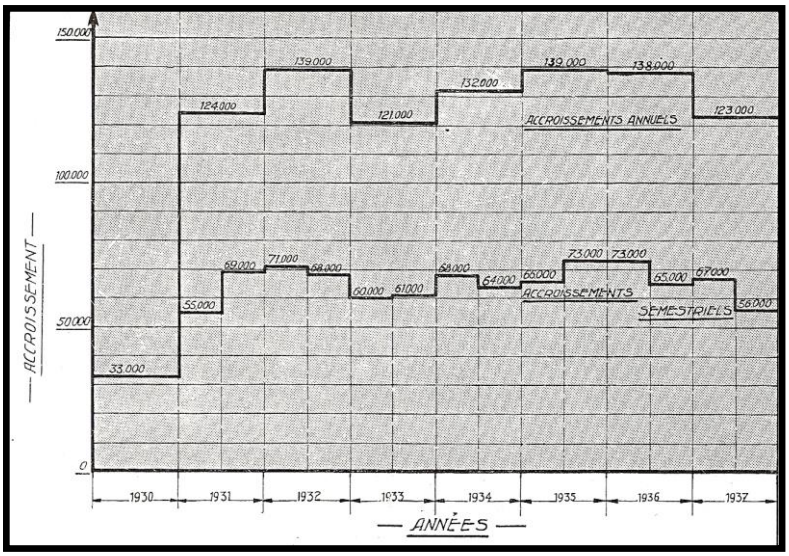

Boven: jaarlijkse aangroei van radiotoestellen, 1930-1937

(S.B.R.-Radio)

De situatie in het kleine België kan niet los gezien worden van de Europese ontwikkelingen en wordt dan ook in een ruim kader geplaatst. Vooral de invloed van Philips en de invoer van Amerikaanse radiotoestellen en lampen schijnt cruciaal te zijn geweest. Daarvoor dient de positie van de Belgische radionijverheid zowel op de binnen- als de buitenlandse markt worden bepaald. Statistisch materiaal, zoals overheidpublicaties, is daarin onontbeerlijk (zie infra).

Het sociale leven werd in de loop der jaren steeds meer beïnvloed door de radio. Er wordt dan ook aandacht besteed aan de sociale impact van het medium. Zowel mannen als vrouwen waren tewerkgesteld in de radio-industrie, kochten radiotoestellen (geen gemakkelijke kwestie), luisterden naar de radio, bezochten radiosalons, knutselden of assem-

bleerden zelf toestellen, werden geplaagd door radiostoringen, studeerden voor radiotechnicus (een vak met toekomst), dienden hun radio te laten herstellen, kochten of waren geabonneerd op radiomagazines etc. Hoe zat het met het luistergedrag van Vlamingen, Walen en Brusselaars, mannen en vrouwen? Naar wat werd er geluisterd en naar wat kon men luisteren? De motivatie van gewone mensen om tot de aankoop van een radiotoestel over te gaan moet dus achterhaald worden.

Het uitzicht van het radiolandschap was van groot belang bij de aankoop van een radiotoestel. Vooral de regionale zenders genoten een grote populariteit bij de bevolking. Vooral gevarieerde, ontspannende programma's stimuleerden de verkoop. Andere factoren waren de kwaliteit van ontvangst (situering ten opzichte van de zenders), het seizoen, de prijs en grote evenementen (v.b. de Ronde van Frankrijk). Vooral in de zomermaanden, toen het leven zich buitenshuis verplaatste, nam de verkoop van radiotoestellen af. Hoe overbrugden de producenten en handelaars het "dode seizoen" (v.b. productie van ijskasten)? Was er na verloop van tijd wel nog sprake van een dood seizoen?

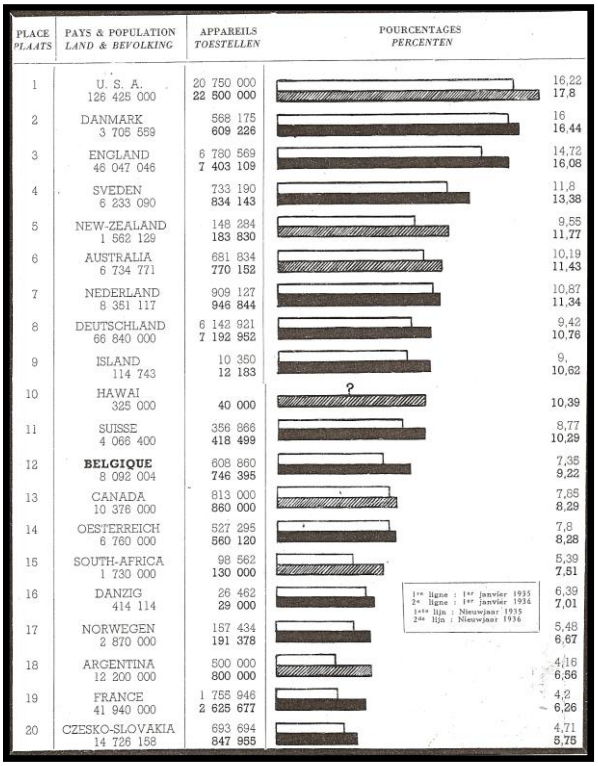

PLACE *PLAATS*	PAYS & POPULATION *LAND & BEVOLKING*	APPAREILS *TOESTELLEN*	POURCENTAGES *PERCENTEN*
1	U. S. A. 126 425 000	20 750 000 / 22 800 000	16,22 / 17,8
2	DANMARK 3 705 559	568 175 / 609 226	16 / 16,44
3	ENGLAND 46 047 046	6 780 569 / 7 403 109	14,72 / 16,08
4	SVEDEN 6 233 090	733 190 / 834 143	11,8 / 13,38
5	NEW-ZEALAND 1 562 129	148 284 / 183 830	9,55 / 11,77
6	AUSTRALIA 6 734 771	681 834 / 770 152	10,19 / 11,43
7	NEDERLAND 8 351 117	909 127 / 946 844	10,87 / 11,34
8	DEUTSCHLAND 66 840 000	6 142 921 / 7 192 952	9,42 / 10,76
9	ISLAND 114 743	10 350 / 12 183	9, / 10,62
10	HAWAI 325 000	? / 40 000	10,39
11	SUISSE 4 066 400	356 866 / 418 499	8,77 / 10,29
12	**BELGIQUE** 8 092 004	608 860 / 746 395	7,35 / 9,22
13	CANADA 10 376 000	813 000 / 860 000	7,65 / 8,29
14	OESTERREICH 6 760 000	527 295 / 560 120	7,8 / 8,28
15	SOUTH-AFRICA 1 730 000	98 562 / 130 000	5,39 / 7,51
16	DANZIG 414 114	26 462 / 29 000	6,39 / 7,01
17	NORWEGEN 2 870 000	187 434 / 191 378	5,48 / 6,67
18	ARGENTINA 12 200 000	500 000 / 800 000	4,16 / 6,56
19	FRANCE 41 940 000	1 755 946 / 2 625 677	4,2 / 6,26
20	CZESKO-SLOVAKIA 14 726 158	693 694 / 847 955	4,71 / 5,75

1re ligne : 1er janvier 1935
2e ligne : 1er janvier 1936
1ste lijn : Nieuwjaar 1935
2de lijn : Nieuwjaar 1936

Boven: positie van België in Europa inzake luisterdichtheid

(S.BR.-Radio, 1936)

Men moet eveneens aandacht besteden aan de *"radiostrijd"* die de jaren twintig beheerste. Gelijkgestemde zielen (levensbeschouwing, politieke overtuiging) verenigden zich om radio te maken. Pas in 1929 gingen de eerste volwaardige Nederlandstalige uitzendingen de ether in. Uiteindelijk werd in 1930 een einde gemaakt aan de politieke verwarring met de oprichting van het Nationaal Instituut voor Radiodiffusie (N.I.R./I.N.R.). Het spreekt voor zich dat deze factoren een invloed hadden op de industrie. Een belichting van de doelstellingen, werking, inplanting van de regionale zenders, de omroepverenigingen en de openbare omroep is daarom noodzakelijk.

Van de talloze grote, middelgrote bedrijven, kleine producenten en ateliers hebben slechts een handvol zich na de Tweede Wereldoorlog staande kunnen houden. Het Kortrijkse bedrijf BARCO en de Nederlandse elektronicagigant Philips (Eindhoven, Leuven) zijn vrijwel de enige vooroorlogse bedrijven die

anno 2007 nog bestaan. Andere namen zoals S.B.R (Ukkel-Vorst), S.I.C.E.R. (Machelen), RADIOBELL (Schoten), SIERA (Brussel), F.N.R. (Brussel), RADIO R.R. (Brussel), RADIO ALFA (Brussel), ERPE (Brussel), NOVERA, RUBIS, SCARABEE (St. Pieters-Woluwe), NOVAK (Brussel), DESMET (Aalst), R.B.C. (Tongeren) en nog veel mindere bekende merken zoals ORTHODYNE (Luik), SYMPHONIC, SONICLAIR (Brussel), TRIALMO (Brussel), SUPREMA (Antwerpen), REXOLA (Brussel), G.B. (Brussel), ITAX en MAGNETIC zijn stuk voor stuk kopje ondergegaan, overleefden de oorlog niet of werden overgenomen en nadien geliquideerd door grotere gehelen. Vele van deze merken leverden prachtige toestellen die nu staan te pronken in musea of bij verzamelaars zonder dat men echt weet welke oorsprong ze hebben. Vandaag kent België nog nauwelijks een radio- en televisienijverheid. Onderzoek naar de oorsprong en de ontwikkeling van deze sector in de Belgische context was tot dusver nog niet gevoerd. De scriptie bevat dan ook veel informatie die verloren dreigde te gaan en kan als basis dienen voor toekomstige onderzoekers die de sluiers van het industriële verleden willen oplichten. Over de radio-elektrische nijverheid tijdens de oorlogsjaren en nadien is vrijwel niets bekend. Het loonde dan ook de moeite om de geschiedenis van de pioniersjaren te reconstrueren.

De structuur van de scriptie is opgevat als een beschrijving van de rol die de radio in het interbellum ging innemen op politiek, economisch en sociaal vlak. Een beschrijving van deze drie componenten vormt het raamwerk van de scriptie dat toelaat om de geschiedenis van de radionijverheid, onderdeel van een elektrische speerpuntsector, in te passen. Vertrekpunt is de situatie vóór de Eerste Wereldoorlog met de doorbraak van de draadloze telegrafie en telefonie, de telegrafie-industrie, de communicatie met Congo en de pioniersjaren van de radio-industrie en omroep. De Belgische positie wordt in de internationale context geplaatst en vergeleken met de buurlanden. Andere aandachtspunten zijn: de langzame groei, verspreiding en de uiteindelijke doorbraak van het massamedium aan het begin van de jaren dertig en de radio-industrie zelf (belangrijkheid, positie op de nationale en internationale markt, verspreiding, functioneren etc.). Het spreekt voor zich dat vooral de grootste actoren en processen besproken worden. Alle belangrijke industriesteden komen aan bod: Antwerpen, Brussel, Gent, Luik, Charleroi en Verviers. Waar mogelijk worden ook de kleinere producenten behandeld. Brussel vertegenwoordigt de hoofdbrok omdat de hoofdstad de kern van de radio-elektrische nijverheid vormde.

2. Zoekstrategie en methodiek

2.1. Bibliografie en archieven

Lange tijd speelde ik met het idee om een bedrijfsgeschiedenis te schrijven over de *"Sociéte Belge Radio-électrique"*, de grootste Belgische fabrikant van omroepontvangers. Aangezien het grootste deel van het archiefmateriaal van de vooroorlogse periode verdwenen is, heb ik dit plan moeten laten varen. Ook voor de andere Belgische radiobedrijven uit het interbellum is dit vaak het geval. De archiefbewaring is dan ook weinig rooskleurig te noemen. Een uitzondering is het Kortrijkse BARCO. Deze onderneming groeide na de Tweede Wereldoorlog uit tot een wereldspeler. In 2004 verscheen zelfs een bedrijfsgeschiedenis. Ook de vooroorlogse archieven van de S.A. Philips Radio Belge (1925-) zijn bewaard gebleven. Daarnaast beschikt enkel het Algemeen Rijksarchief over archiefmateriaal m.b.t. de radio-elektrische nijverheid. In het bestand *"Filiales de Philips Belgium"* bevindt zich een doos (n. 98) met documenten m.b.t. de *"Société Belge Radio-éléctrique"*. Ze bevat Notulen van de Raad van Bestuur en Algemene Vergadering - aangevuld met publicaties uit het Belgisch Staatsblad - briefwisseling en een aandelenregister. Immers, na de Tweede Wereldoorlog verloor de S.B.R. haar zelfstandigheid en werd ze afhankelijk van Philips. Ook andere Belgische ondernemingen zoals Siera, Novak, M.B.L.E (fabrikant van lampen) ondergingen dit lot. Deze bedrijven en nog vele anderen worden eveneens vermeld in het bestand van de Belgische Philips-groep. In de jaren dertig behoorden zij tot het kruim van de Belgische radionijverheid. In M. JACQUEMIN, C. SIX en C. VANCOPPENOLLE, *Guide des Archives d'Associations professionnelles et d' Entreprises en région Bruxelloise*, Bruxelles, AGR, 2001 (Guide 51) vindt men tal van inlichtingen en aanknopingspunten.

Hulpinstrumenten die een indicatie geven van het bewaarde archiefmateriaal zijn COPPEJANS-DESMEDT H., *Gids van de bedrijfsarchieven bewaard in alle depots van België.*, Brussel, 1975 en COPPEJANS-DESMEDT H., LUYCKX Ch., VAN OVERSTRAETEN D., WELLENS R., *Gids van de bedrijfarchieven toegankelijk voor het publiek in België*, Brussel, 1998. Beide gidsen bieden een overzicht van de bedrijfsdocumenten die zich in de rijks- en stadsarchieven, musea, universiteiten, centra en verenigingen bevinden. Voor elk van de beschreven archieven wordt vermeld in welke sector het bedrijf actief was. Naast de omvang wordt eveneens de periode aangegeven waarop de documen-

ten betrekking hebben. Vervolgens worden de belangrijkste bronnenreeksen opgesomd en de consultatiemodaliteiten gestipuleerd. Ook het bestaan van gepubliceerde of onuitgegeven inventarissen wordt vermeld.

Methodologische wenken bij de verwerking van documenten bewaard in bedrijfsarchieven vindt men o.m. in DEVOS G., *Bedrijfsgeschiedenis, een uitdaging*: *studiedag naar aanleiding van 25 jaar Centrum Bedrijfsgeschiedenis*, UFSIA, Universiteit Antwerpen, Algemeen rijksarchief, Brussel, 1998, 120 p.; VANCOPPENOLLE C., SAS B., *Een succesvolle onderneming: handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Algemeen rijksarchief, 2002, 376 p. en LEFEBVRE W., BUYST E., *Bedrijfsgeschiedenis en bedrijfsarchieven in België, 19de - 20ste eeuw*., Jan Dhondt Stichting, Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis 33, 650 p.

Omdat een referentiekader ontbrak had het weinig zin om de resterende archiefbestanden te onderzoeken. Ik heb dan ook geopteerd om een meer algemeen onderzoek op te starten met de Belgische radio-industrie en omroep als thema. Het werd toen al duidelijk dat tijdschriften en overheidspublicaties de belangrijkste bronnen zouden vormen.

De Belgische radio-industrie is nauwelijks beschreven waardoor een specifieke bibliografie onbestaande is. De historiografie van de omroep daarentegen is gelukkig uitgebreider. Een beknopte bibliografie en geschiedkundig overzicht is opgenomen in: VAN DEN EECKHOUT P., VANTHEMSCHE G., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België. 19e - 20e eeuw.*, VUB Press, 2005, 1439 p[3]. Een raadpleging van de standaardwerken gaf enige verwijzingen naar de industrie. Het werk bevat ook verwijzingen naar archiefbewaarplaatsen, inventarissen, gidsen, tijdschriften en overheidpublicaties m.b.t. omroep en nijverheid.

Daarnaast had ik reeds lange tijd weet van bedrijfstijdschriften, verzamelaars en geïnteresseerden reikten invalshoeken en bronnen aan. De tijdschriften gaven op hun beurt nieuwe aanknopingspunten: publicaties van het Ministerie van Financiën en het Ministerie van Tewerkstelling, statistische bronnen, andere tijdschriften, jaarboeken en dergelijke. Ook hier liet *"Bronnen voor de studie van het hedendaagse België"* verfijning en lokalisatie toe.

De catalogi van de Koninklijke bibliotheek te Brussel (http://www.kbr.be/) zijn een bibliografie op zich. Dankzij het Wettelijk Depot kan men er vrijwel alle literatuur (tijdschriften, boeken, catalogi, handboeken, encyclopedieën, overheidspublicaties) raadplegen

[3] BURGELMAN J.C., GOYVAERTS P, Deel V, hoofdstuk II: *De bronnen van de audiovisuele media*, pp. 1199-1215

die ooit in België zijn gepubliceerd. Bij het zoeken naar bronnen moet men evenwel rekening houden met de terminologie waarmee het medium werd aangeduid. Er bestaan verschillende benamingen, maar ze zijn allen het synoniem voor radio: *"Télégraphie Sans Fil, telefonie sans fil, Draadloze Telegrafie, radiotélégraphie, Wireless, Drahtlose en Radiophonie"*. Ook tijdschriften die handelden over elektrische toepassingen besteedden vanaf 1919 aandacht aan de draadloze telegrafie en telefonie.

Zoals hoger vermeld moet men algemene kaders schetsen om de radio-industrie in te passen. Voor de geschiedenis en evolutie van de Belgische radio-omroep, de geschiedenis van radiotechniek en productie, de economische, politieke en sociale geschiedenis van België en de invloed van het medium op het dagelijks leven volstond de bestaande literatuur, aangevuld met informatie uit een selectie van tijdschriften (programmabladen, revues, clubbladen, etc.).

Een bibliografie met de belangrijkste radiobladen van vóór 1940 is opgenomen in *"Bronnen voor de geschiedenis van het hedendaagse België"*. Voor de beschrijving van de radio-industrie werden bronnen van diverse aard geconsulteerd: tijdschriften, overheidspublicaties en publicitair materiaal. Publicaties van de omroepverenigingen bevinden zich hoofdzakelijk in het VRT-archief. Ze zijn van belang voor de impact van het medium op maatschappelijk vlak.

2.2. Literatuur over de technologische ontwikkeling van het medium

Over de uitvinding, technische ontwikkeling en de eerste toepassingen van radiotelegrafie, telefonie en radiofonie is al heel wat verschenen zoals de vele T.S.F.-handboeken uit het interbellum en recente overzichtswerken. Wie geïnteresseerd is in een gedegen overzicht van de technische ontwikkeling van de radio kan het best de Angelsaksische literatuur m.b.t tot deze materie consulteren zoals REGAL B., *"Radio : the life story of a technology"*, Westport, Greenwood press, 2005 of GARRAT G.R.M.; *"The early history of radio from Faraday to Marconi"*, London : Institution of electrical engineers, 1994, 93 p. Ze zijn noodzakelijk om zich een beeld te kunnen vormen van de technologische evolutie en verschuivingen inzake productie van radio-elektrisch materiaal. De technologische evolutie was een belangrijke factor in de verspreiding en massificatie van ontvangers. Zo werden eind jaren twintig, begin jaren dertig de batterijontvangers steeds meer verdrongen door toestellen die rechtstreeks op het lichtnet konden worden aangesloten. Ze waren veel gebruiksvriendelijker, hetgeen de verkoop stimuleerde. Andere factoren waren de elektrifi-

catie van steden en gemeenten, de oprichting van het N.I.R., omroepverenigingen en particuliere stations, prijsdalingen, termijnbetaling, massaproductie, etc.

2.3. Literatuur over de Belgische radio-omroep

De historiografie over de Belgische radio-omroep is - ondanks *"75 jaar Radio - 50 jaar televisie"* - momenteel aan de magere kant. Vooral het ontstaan en de evolutie van de nationale radio-omroep (het N.I.R./I.N.R.) zijn de laatste decennia het onderwerp van studie geweest. Het radiobestel van vóór 1930 is minder uitvoerig beschreven. Daarbij zijn de schrijfsels van de Belgische pioniers Robert Goldschmidt en Raymond Braillard (*"La télégraphie Sans Fil au Congo Belge", "La radiophonie en Belgique"*) uit de twintiger jaren vrijwel de enige eigentijdse bronnen. Studies zijn dun gezaaid. BERTELS W. schreef in 1972: *"Die dingen behoren allemaal tot het verleden : geschiedenis van de omroep in België"* (B.R.T., 130 p.), een jaar later publiceerden VAN HAGENDOREN P. en MIGNON J., *"1923-1973 : La radio Belge a 50 ans"* (RTB Bruxelles, 1973). Eerstgenoemde werk bevat veel mondelinge (anekdotische) geschiedenis. Een socio-politieke benadering vormt dan weer het onderwerp van de (onuitgegeven) licentiaatsverhandeling (K.U.L) van PUTSEYS J. uit 1984: *"Radio en Politiek: verkenning van het medium radio in Belgie: 1900-1933"*.

Dergelijke studies zijn van belang voor de kadering van het medium in het socio-politieke en levensbeschouwelijke vlak. Het bestaan van een radio-omroep was immers van belang voor de verkoop van toestellen. In het tweetalige België was dit omwille van de taalkwestie een heikel punt. De eerste zenders waren Franstalig en bemoeilijkten de verkoop en verspreiding in de Vlaamse provincies.

2.4. Literatuur over radio- en zendamateurs

De nalatenschap van de radio- en zendamateurs is aanzienlijk. Vooral ingenieurs, leerkrachten, militairen, handelaars in radiotoestellen en radiofonisch materiaal en liefhebbers met kennis van zaken verenigden zich in clubs. Zij traden op als vorsers, bogen zich over zend- en ontvangstproblemen en speelden een belangrijke rol in de verspreiding en vulgarisatie van de radiotechniek. Daarnaast lagen zij ook aan de basis van de particuliere radio-

stations. Op deze manier droegen zij ook bij aan de ontwikkeling van de radio-industrie en werd niet zelden de dialoog aangegaan met producenten.

Er zijn talloze tijdschriften, cursussen en vademecums voor de zelfbouwer bewaard. Ze bevatten hoofdzakelijk technische informatie (Hoe bouw ik mijn eigen radio?) wat voor dit onderzoeksgebied minder relevant was. Het was niet de bedoeling een geschiedenis te schrijven van de technische evolutie van het radiotoestel. Dit komt aan bod, maar in algemene bewoordingen.

Het design en het esthetisch belang van de radio als gebruiksvoorwerp is dan weer uitvoerig beschreven, vooral door Angelsaksische publicisten. In de jaren twintig waren het vormeloze bakken, maar in de jaren dertig - toen de radio een prominente rol in de huiskamers ging bekleden - werden het echte meubelstukken. Over de vormgeving van de Belgische toestellen is vrijwel niets geschreven, tenzij occasioneel in ledenbladen van verzamelende clubs. Nochtans bezaten ze een typisch karakter en uitzicht.

2.5. Literatuur over de Belgische radio-industrie

De geschiedenis van de Belgische radio-industrie was op het moment dat dit onderzoek een aanvang nam nog grotendeels een *"tabula rasa"*. Het onderzoek van verzamelaars was niet systematisch, niet gekaderd in de ruimere socio-economische context en te zeer gericht op toestellen *"an sich"*. Meestal poogde men om de Belgische radioproductie te inventariseren (toestellen) zonder veel oog te hebben voor de sociaal-economische geschiedenis van de nationale radiofabrikanten, in- en uitvoerders, groothandelaars en filialen van buitenlandse bedrijven op Belgisch grondgebied. Ze baseren zich te vaak op folders en reclamemateriaal waardoor de inplanting van de diverse ondernemingen wel kan worden achterhaald, maar niet hun oprichting, eventuele faillissementen en belangrijkheid. Een voorbeeld van een dergelijke en verdienstelijke poging is het werk van de Brusselaar Thiery Magis. De resultaten zijn consulteerbaar op www.radiocollection.be. Dergelijke initiatieven zijn vooral interessant voor het bekomen van verloren gewaande informatie en aanknopingspunten.

Links: Beperkt overzicht van een aantal Belgische radio-producenten. (www.radiocollection.be)

De Waalse verzamelaar Roger Florus ondernam met de onuitgegeven *"La radiotélégraphie et radiophonie en Belgique"* (Verviers), een verdienstelijke poging om het aandeel van de *Société Belge Radio-électrique* in de Belgische radio-industrie te beschrijven. De man beschikt over het privé-archief van een medewerker van deze onderneming, maar desondanks is dit een amateuristisch werk. Het vertoont teveel hiaten, het voetnotenapparaat is mank te noemen en er werden weinig of geen comparatieve en statistische bronnen geraadpleegd. Een probleemstelling ontbreekt. Ze is vooral interessant voor de verloren gewaande informatie over de S.B.R.

Eén van de weinige, wetenschappelijk onderbouwde bedrijfsgeschiedenissen is die van het Kortrijkse BARCO: *"An eye for niche markets, the strategic growth of Barco"*[4]. Daarin staat beschreven hoe deze onderneming erin slaagde om van een familiebedrijf - gericht op de productie en import van radiotoestellen - uit te groeien tot een elektronicagigant. Het eerste deel is voor dit onderzoek belangrijk geweest omdat een antwoord wordt gegeven op de redenen waarom en onder welke omstandigheden een bedrijf besloot om radio-elektrisch materiaal in te voeren en zelf te assembleren of produceren. Daarnaast worden ook de overlevingsstrategieën van de onderneming tijdens de crisisjaren en de factoren en beslissingen die groei genereerden blootgelegd.

Een ander, onontbeerlijk, werk is de bedrijfsgeschiedenis van de *"Société Anonyme Internationale de Télégraphie sans Fil"* (S.A.I.T): *"Mastering the waves. From Guglielmo Marconi over S.A.I.T to Zenitel"*. Dit bedrijf stond aan het eind van de 19e eeuw aan de wieg van de radiocommunicatie in België en installeerde zender en ontvangers voor de lange afstandscommunicatie over land en zee. Zij vervaardigden echter geen omroepontvangers, maar er waren sterke banden met de *"Sociéte Belge Radio-éléctrique"*, die in 1922 opgericht werd als productiepoot. Het boek kwam tot stand in 2003, naar aanleiding van de honderdste verjaardag van de onderneming en is online consulteerbaar[5].

---

[4] BUYST E., LOWYCK K., SOETE A., An eye for niche markets, the strategic growth of Barco, Lannoo, Tielt, 2004.
[5] http://www.zenitel.biz/CSS/02_about_us/2_history/pdf/BoekSait_En_No.pdf

Inzake de geschiedenis van de *"Société Belge Radio-électrique"* werd een verdienstelijke poging gedaan door SILLENS R., de voorzitter van de vereniging Retro Radio Vlaanderen. Echter, in de vier korte boekdeeltjes - een bijlage bij het tijdschrift van de vereniging - gaat vrijwel alle aandacht naar de productie van radio-ontvangers tussen 1922 en 1947. De groei, samenstelling en de werking van het bedrijf komen eveneens aan bod, maar van een échte bedrijfsgeschiedenis kan geen sprake zijn. Sillens baseerde zich hoofdzakelijk op de tijdschriften van de onderneming, technische schema's en publicitair materiaal. Zo wordt bijvoorbeeld nergens een woord gerept over uitvoer, de marktpositie van de onderneming, de pogingen tot overname van Philips en dergelijke. De schrijfsels zijn ook in geen enkele bibliotheek consulteerbaar. Men dient contact op te nemen met de vereniging zelf.

Over *"Bell Telephone"* (Antwerpen) verscheen in 1982 een bedrijfsgeschiedenis getiteld *"Bell Telephone Company: 1882-1982"*. Deze onderneming produceerde niet alleen telefonisch materiaal, maar ook radio's onder de naam *"Radiobell"*. Daarnaast zijn er de talloze tijdschriften die zowel technische, economische, sociale en politieke gegevens bevatten (zie tijdschriften).

2.6. Literatuur over de Nederlandse radio-industrie

In Nederland daarentegen staat men al veel verder. Zo beschreef Frans J.J. Driessens, beheerder van het Radio Amateur Museum (Reusel) in *"De opkomst van de Nederlandse Radio-industrie"* de evolutie van het medium tussen 1900 en 1940. Deze speurder bracht meer dan 450 Nederlandse radiofabrikanten in kaart. Daarnaast werd door Guus Bekooy in 1991 een bedrijfsgeschiedenis van Philips (eigen beheer, Eindhoven) uitgegeven: *"Philips Honderd. Een industriële onderneming: 1891-1991"* (208 p.). Dit boek is een schets van opeenvolgende generaties vol menselijke en zakelijke overtuigingen, een soort ooggetuigenverslag in woord en beeld. Deze werken zijn van groot belang, omdat Philips aan het eind van de jaren twintig zich steeds sterker begon te manifesteren op de Belgische én Europese markt zowel inzake radio- als lampenproductie.

2.7. Literatuur over de Belgische economie tijdens het Interbellum

Het is noodzakelijk om de Belgische radio-industrie te kaderen in de economie van het interbellum, een bewogen periode. Na een relatief snel herstel van de Belgische economie, zette zich in het begin van de jaren dertig een structurele crisis door. Het is dan ook vreemd dat tijdens deze periode van hoge werkloosheid en verminderde koopkracht de radioproductie een massale doorbraak kende. Men moet bijgevolg de mechanismen die de Belgische staat, de Europese landen en de Verenigde Staten (muntdevaluatie, protectionisme, deflatie) hanteerden als antwoord op de crisis in relatie brengen met de radionijverheid. Dit verklaart onder meer waarom de Belgische producenten klein bleven en hevige concurrentie van het buitenland ondervonden. Andere aspecten zoals prijzen en lonen dienen vergeleken te worden met de prijzen van radiotoestellen en hun accessoires. Dergelijke basisinformatie is te vinden in de talloze overzichtswerken over het interbellum in België zoals VANTHEMSCHE G., *De werkloosheid in België, 1929-1940*, Antwerpen, 1989; VANTHEMSCHE G. en SCHOLLIERS P., *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd tijdens het interbellum*, Brussel, 1985. Een meer algemener werk dat alle aspecten van het leven in de jaren dertig in beschouwing neemt is GOBYN R. (red.), *"De jaren '30 in België : de massa in verleiding"*, ASLK, 318 p.

Ook in eigentijdse encyclopedieën en algemene boeken over België kan men soms onvermoede indicaties vinden m.b.t. de radio-industrie. Zo bevat *"La Belgique Centenaire"* (1929), een jubileum uitgave naar aanleiding van de 100e verjaardag van België een overzicht van de belangrijkste industriële takken. Merkwaardig genoeg wordt er geen gewag gemaakt van een radio-elektrische nijverheid, zelfs niet van de *"Société Belge Radio-électrique"*. De voortschrijdende elektrificatie van België komt echter wel aan bod[6]. Zo vindt men ook in *"L'Essor Economique Belge"* (1932) verwijzingen naar de radio-industrie[6].

[6] LYR R.(red.), *La Belgique Centenaire. 1830-1930*, Les editions Nationales, Bruxelles, 1930, 557 p.

2.8. Tijdschriften, overheidspublicaties, statistische gegevens

De belangrijkste bronnen voor een beschrijving m.b.t. tot deze thematiek zijn tijdschriften (radiobladen, programma's, revues, etc.) en overheidspublicaties (omroep, radio-industrie). Ze verschenen vanaf het begin van de jaren twintig en waren toegespitst op de ondersteuning, de uitbouw en de vulgarisatie van de radio in België. De tijdschriften zijn meestal in het Frans opgesteld en werden volgeschreven door ambtenaren, economen, ingenieurs, (technische informatie, besprekingen van toestellen, verslagen van bedrijfsbezoeken, evolutie van de radio-elektrische nijverheid), redactieleden van omroepverenigingen, radioamateurs en liefhebbers (opiniestukken, commentaar, kritische beschouwingen over het Belgische en buitenlandse radiobestel etc.).

Inzake sociale geschiedenis en de invloed van het medium radio op het maatschappelijk leven laten radiobladen en publicaties van omroepverenigingen en overheidswege toe een tijdsbeeld te reconstrueren en de evolutie van het medium radio in België te schetsen. Enkele voorbeelden: *"Maandschrift Radio"* (vanaf 1923), *"La Radiophonie pour Tous"*, "*La T.S.F. Moderne"*, programmabladen zoals *"Humoradio"* (vanaf 1936), *"Radiopost"* (vanaf 1927), het programmablad van het *N.I.R./I.N.R.*, bedrijfstijdschriften ("*Radio-S.B.R", "S.B.R-Radio"*), jaarboeken ("*Radio-jaarboek 1934"*) etc. Vooral de publicaties van de omroepverenigingen (zie bibliografie) zijn een rijke bron voor de impact van het medium op het sociale leven. Men vindt er naast programma's wel eens een bespreking van een radiomerk of fabriek in terug.

Voor de geschiedenis van de radio-industrie zijn de tijdschriften van de *"Société Belge Radio-électrique"* een zeer rijke bron omdat dit bedrijf regelmatig berichtte over de evolutie van de radio-industrie in België en de eigen werkzaamheden. Ze geven statistische informatie over het aantal radiobezitters, de geografische verspreiding van radiotoestellen, de halfjaarlijkse of maandelijkse aangroei. Tussen 1927 en 1938 gaf deze onderneming drie tijdschriften uit: *"Bulletin Mensuel de la Sociéte Belge Radioélectrique"* , *« Radio-S.B.R. »* en *"S.B.R.-Radio"*. Laatstgenoemde uitgave verscheen in beide landstalen en werd geïllustreerd met foto's van Willy Kessels.

Vanaf oktober 1924 verscheen in *"Eclairage et Force Motrice. Revue des applications de l'Electricité »* de bijlage *"La Radio-Industrie"*. Pas in september 1929 werd een onafhankelijk tijdschrift gepubliceerd dat zich enkel toespitste op de radio-elektrische nijverheid en aanverwante industrieën : *« La Radio-Industrie. Revue professionnelle de la T.S.F. et des Industries connexes"* (Fitz-Patrick, Bruxelles). Aangezien dit blad niet ver-

bonden was met een producent en geen levensbeschouwelijke signatuur vertoont is de informatie objectiever. Het richtte zich vooral op handelaars en fabrikanten. De eerste pagina bevat telkens een stand van zaken over de marktsituatie, de expansiemogelijkheden, moeilijkheden en de vooruitzichten van de industrie. Naast cijfermateriaal bevat *"La Radio-Industrie"* opiniestukken (*"Wat koopt men het best"?, "Moet men Belgisch kopen", etc.*), besprekingen van radiotoestellen en bedrijven en vaak prachtige reclames. Daar het maandelijks verscheen, biedt het een mooi overzicht van de evoluties in de radio-industrie. Het tijdschrift was de belangrijkste bron voor het schrijven van deze scriptie.

Economische gegevens, en dan vooral cijfermateriaal inzake radiobezit, in- en uitvoer van radiolampen, gedeeltelijke of volledige radiotoestellen, onderdelen, luidsprekers, heruitvoer en tewerkstelling werden vanaf 1932 verstrekt door het ministerie van Financiën in *"Union économique belgo-luxembourgeoise. Bulletin mensuel du commerce avec les pays étrangers / Belgisch-Luxemburgsch economisch verbond. Maandelijks bulletin over den handel met de vreemde landen"*. In 1940 werd het na de Duitse inval opgeheven. De voorloper was getiteld: *« Ministère des finances. Administration des douanes et des accises. Service de la statistique commerciale. Bulletin du commerce spécial de la Belgique avec les pays étrangers »*. Het ontbreken van statistisch materiaal m.b.t. omroepontvangers in de uitgave van 1922-1932 bewijst dat de radio-industrie in de jaren twintig nog geen voorname rol innam. Andere overheidspublicaties bevatten niet of nauwelijks informatie over de Belgische radio-elektrische nijverheid (tewerkstellingscijfers, aantal bedrijven).

Daarnaast kan men terecht in het *"Nationaal Instituut voor statistiek"* of het archief van de R.T.T. dat cijfermateriaal bewaart over de meest uiteenlopende zaken. Ook wat betreft de radio-elektrische nijverheid en het aantal geregistreerde toestellen. Verdere gegevens over de expansie van de Belgische economie tijdens het interbellum zijn zeer sporadisch te vinden in *"L'Expansion Belge"*, een economisch tijdschrift, en verslagen van de Kamers van Koophandel zoals het *« Bulletin officiel de la Chambre de commerce de Bruxelles »*, Chambre de commerce de Bruxelles, 1934- 1937.

Gegevens over de oprichting en faillissementen van radio- en radiodistributiebedrijven, patenten en wetgeving kan men terugvinden in de kolommen van het *"Belgisch staatsblad"* **(***"Moniteur Belge"*), de bijlagen met betrekking tot de handelsvennootschappen of de uiterst zeldzame jaarboeken (zie bibliografie). Het staatsblad is sinds juli 1888 in een tweetalige versie beschikbaar. Het nauwgezet doornemen van deze secties liet toe om het aantal, de toename, de eventuele afname, de inplanting, de aard van de onderneming, het kapitaal, de oprichter (s) en de situering van de fabrikanten in kaart te brengen over een pe-

riode van meer dan 20 jaar. Dit luik vormde de basis van de studie naar de radio-elektrische nijverheid in België. Het staatsblad gaf echter moeilijk zijn geheimen prijs omdat slechts een aantal bedrijven onder het trefwoord *"Radio"* werden geplaatst. Honderden anderen waren alfabetisch opgenomen op grond van stichter- of bedrijfsnaam wat het opzoekwerk dusdanig bemoeilijkte en tijdsrovend maakte. De uit het staatsblad gefilterde lijsten zijn verre van exhaustief, maar ze geven toch een mooi beeld van de vele stichtingen, de betrokkenen, de geïnvesteerde kapitalen, en de faillissementen.

3. Vindplaatsen van het bronnenmateriaal

Voornoemde informatie en bronnen bevinden zich hoofdzakelijk in de Universiteitsbibliotheken van Gent, Leuven en de Koninklijke bibliotheek te Brussel. De Universiteitsbibliotheek van Gent bezit heel wat van het vereiste bronnenmateriaal, maar het is vrijwel altijd onvolledig of niet systematisch bewaard. De Koninklijke Bibliotheek te Brussel is dé vindplaats bij uitstek. Dankzij het Wettelijk Depot is vrijwel al het voornoemde bronnenmateriaal aanwezig. Vervelend is echter dat kopiëren van documenten er vrij duur is. Digitaal fotograferen wordt toegestaan, maar is meestal afhankelijk van degene die achter de balie staat.

Daarnaast is veel zeldzaam materiaal (radiotoestellen, documentatie, tijdschriften, folders, publiciteit) in handen van verzamelaars en (private) musea. Personen en organisaties waar men niet omheen kan zijn: Het *"Radiomuseum Olen"* dat beschikt over een kleine bibliotheek (www.radiomuseum-olen.be), *"Retro Radio Vlaanderen"*, het *"S.B.R. museum"* (www.eeuwfeestpaleisje.be), Thierry Magis, (www.radiocollection.be), Roger Florus (http://www.radiopassion.be/) en de verzamelaar van hoofdzakelijk Belgische toestellen, Johan Cateau (http://home.pi.be/~jcatteau/).